harassment of personal, autonomous space of a convicted person. Attention is focused on criminogenic aspects of the social and psychological alienation, social stratification and criminal stigmatization of prisoners. It is established that the reaction to the alienation is adoption of the coordinate system of a criminal association's life, perception of particular subculture social role by a convicted person. Basing on the survey of colonies' employees and investigators of detention centers, three objective categories among the latter were set. They are «blacks», «reds» and «grays» Each of the categories is differentiated according to the functional principle of placing prisoners into social structure of convicted persons. A separate, relatively isolated category of individuals is "degraded", which includes passive voluntary homosexuals; persons, who were forcibly raped for significant violations of criminal subculture's norms and customs, particularly for violent sex crimes and sexual crimes against minors; persons who were caught on violating criminal subculture's norms and customs and voluntary resolved to accept this status. It is proved that one of the features of adapting new subcultural social roles in the context of prisoning content is the fact that it can be not only by the will of the subject, but also against the will, when there is the imposition of appropriate social role according to the combination of his personal qualities, type of committed crime, criminal record, criminal specialization, qualification and some other characteristics. Priority directions of prisoning counteraction are defined.

Keywords: *imprisonment, prisoning, adaptation, stress, stigmatization, criminal subculture.*

УДК 343.98

Р. Л. СТЕПАНЮК,
доктор юридичних наук, доцент,
начальник кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Харківського національного університету внутрішніх справ

СИТУАЦІЙНИЙ ПІДХІД У ФОРМУВАННІ МЕТОДИК РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ У БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Здійснено аналіз наукових підходів щодо визначення поняття типової слідчої ситуації. Запропоновано її авторське визначення. Наведено основні інформаційні компоненти, що можуть бути застосовані для типізації слідчих ситуацій під час формування окремих методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України. Окреслено можливі типові слідчі ситуації, що можуть бути виокремлені на початковому та наступному етапах розслідування зазначених злочинів.

Ключові слова: *криміналістична методика, слідча ситуація, типова слідча ситуація, бюджетна сфера, злочини в бюджетній сфері.*

Розслідування злочинів завжди відбувається в конкретних умовах часу, місця, інших обставин, характеризується певною системою взаємовідносин між учасниками та багатьма іншими факторами. Досить давно відмічено залежність між поведінкою суб'єкта певної діяльності й обставинами, що склались на відповідний момент, тобто ситуацією цієї діяльності. Оскільки раціональний вибір тактики розслідування як способу поведінки слідчого залежить від конкретної ситуації, то і формування якісних криміналістичних рекомендацій має будуватись із урахуванням ситуаційного підходу.

Однією з найбільш поширених і проблемних для розслідування категорій економічних злочинів залишаються посягання (викрадення, службові зловживання, інші порушення бюджетного законодавства), пов'язані з бюджетними коштами, іншим державним і комунальним майном. В умовах кризових явищ в економіці України масштабність таких злочинів, без сумніву, є фактором, що вкрай негативно впливає на соціально-економічний розвиток нашої держави. Тому протидія зазначеним деліктам є пріоритетним завданням діяльності правоохоронних органів, а формування ефективних методико-криміналістичних рекомендацій з розслідування злочинів у бюджетній сфері – важливою науковою проблемою.

Криміналістичне вчення про слідчі ситуації можна віднести до числа найбільш глибоко досліджених як з теоретичного, так і практичного боків (Р. С. Бєлкін, Т. С. Волчецька, В. К. Гавло, І. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкін, В. О. Образцов,

© Степанюк Р. Л., 2013

В. Г. Танасевич, С. Н. Чурілов, В. І. Шиканов та ін.). Сукупність знань про ситуаційний підхід у криміналістичній науково-дослідній і практичній діяльності дозволила сформувати окрему теорію криміналістичної ситуалогії [1].

Характерно, що розвиток учення про слідчі ситуації тісно пов'язаний саме з дослідженням проблем криміналістичної методики, в якій типові слідчі ситуації традиційно розглядаються як конструктивні елементи окремих методик розслідування. І. Ф. Герасимов у зв'язку з цим підкреслював, що розроблення методик розслідування з урахуванням різних слідчих ситуацій робить їх більш конкретними і підвищує ефективність рекомендацій [2, с. 14]. Щодо методик розслідування злочинів у бюджетній сфері України слід відзначити, що проблеми типізації слідчих ситуацій та їх використання в побудові відповідних рекомендацій до цього часу залишаються недослідженими.

Вже у 70-ті роки минулого століття в науці чітко виокремились два концептуальних підходи до розуміння слідчої ситуації – широкий, котрий полягає в її розгляді з етимологічного боку, і вузький, що дозволяє типізувати слідчі ситуації з метою їх використання як основи для побудови окремих методик.

У найбільш широкому розумінні слідча ситуація трактується як сукупність умов, в яких у певний момент здійснюється розслідування [3, с. 17; 4, с. 75; 5, с. 6]. Це визначення в цілому відповідає сутності ситуації з етимологічного боку, але воно не дає можливості систематизувати науково-практичні рекомендації в окремій методиці, адже врахувати всі умови розслідування в конкретному науковому продукті неможливо. Тому вчені-криміналісти намагались звузити поняття слідчої ситуації, виділивши тільки її найбільш суттєві, головні компоненти, які і зумовлюють алгоритми дій слідчого.

Якщо спочатку здійснювались спроби об'єднати в одному визначенні слідчої ситуації загальні ознаки (стан розслідування) й окремі компоненти (сукупність встановлених обставин), то в подальшому було широко підтримано положення про те, що основними факторами, які формують слідчу ситуацію та визначають зміст подальшої діяльності слідчого, є компоненти інформаційного характеру. Тому з метою використання ситуаційного підходу поняття слідчої ситуації звужується до її розуміння як сукупності інформації, що є у розпорядженні слідчого на певний момент розслідування. Це дає можливість виділити найбільш суттєві фактори (елементи), притаманні слідчим ситуаціям у більшості кримінальних проваджень за певними категоріями злочинів.

Звуження поняття слідчої ситуації фактично зумовило до формування окремого підходу до типових слідчих ситуацій як підстав для побудови конкретних рекомендацій у криміналістичній методиці. Він виявився досить зручним для типізації слідчих ситуацій у багатьох, але не всіх, методиках розслідування. Крім того, він більше прийнятний для початкового етапу розслідування. Проте навіть до тих досудових розслідувань, де на цьому етапі типовими є ситуації дефіциту даних (інформації) про злочинця чи інші суттєві обставини злочину, на наступному етапі, особливо, якщо трактувати його з позицій процесуального підходу, частіше за все типізація слідчих ситуацій здійснюється не тільки і не стільки у залежності від кількості доказів, скільки від інших обставин, зокрема, позиції особи щодо пред'явлених звинувачень, протидії розслідуванню тощо.

У зв'язку з цим вбачається вірним зауваження М. О. Селіванова проте, що значуща для побудови методики розслідування інформація, сума якої визначає типову слідчу ситуацію, складається із даних як про подію, що розслідується, так і про процес розслідування [6, с. 138]. Отже, вбачається, що поняття типової слідчої ситуації не слід обмежувати тільки даними про сукупність наявної у слідчого інформації про обставини злочину, а доцільно включати й інший інформаційний компонент – про найбільш значущі характеристики процесу розслідування.

Таким чином, на нашу думку, типова слідча ситуація може бути визначена як сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагована штучна модель, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обстановку, що склалась на відповідному етапі розслідування.

Враховуючи вищевказане, типізація слідчих ситуацій під час формування методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України, можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, компонентів, які доцільно поділити на дві групи. До першої можна віднести відомості про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила злочин, спосіб, сліди злочину, предмет посягання і розмір заподіяної злочином шкоди, зв'язки з іншими злочинами). Другу групу складає сукупність інформації про найбільш

значущі обставини розслідування (стан доказової бази, можливості слідства, лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатись у процес розслідування тощо).

Під час формування методики розслідування названі компоненти, а точніше їх змістовна характеристика, можуть комбінуватись у різних сполученнях, що визначається результатами аналізу слідчої практики. Для певних категорій злочинних діянь мають обиратись ті елементи слідчої ситуації, наявність або відсутність яких на певному етапі розслідування є найбільш типовими на практиці, значущими для формулювання систематизованих і конкретизованих рекомендацій.

Слід також пам'ятати, що системний підхід до формування окремих криміналістичних методик вимагає виділення типових слідчих ситуацій із урахуванням виду злочинів або технології злочинної діяльності, стосовно якої вони створюються, та етапів розслідування.

На нашу думку, типізація слідчих ситуацій у методиках розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України, можлива з урахуванням виду злочину (типу злочинної технології) та певних підстав, які можуть бути використані під час побудови методико-криміналістичних рекомендацій як окремо, так і у різних сполученнях, у зв'язку з чим можна охарактеризувати два блоки типових слідчих ситуацій.

Блок ситуацій А «Характеристика інформації про обставини злочину». Типові слідчі ситуації можуть бути виділені залежно від: а) повноти інформації про подію злочину, що відноситься до об'єктивної сторони діяння; б) повноти інформації про особу злочинця; в) повноти інформації про предмет посягання; г) наявності та повноти інформації про взаємні зв'язки злочинів різних видів у межах технології злочинної діяльності.

Повнота інформації про подію злочину, що відноситься до об'єктивної сторони діяння, традиційно виступає підставою для типізації слідчих ситуацій на початковому етапі розслідування. Зокрема, вона може використовуватись у методиках розслідування злочинів, пов'язаних із порушеннями бюджетного законодавства (ст. 210 і 211, ч. 2 ст. 175 КК України), незаконної приватизації державного, комунального майна (ст. 233 КК України), службової недбалості (ст. 367 КК України) та інших посягань, для встановлення об'єктивної сторони яких принципове значення має з'ясування факту порушення нормативно-правових вимог при розпорядженні бюджетними коштами, іншим державним і комунальним майном. При цьому алгоритми дій органів досудового розслідування в ситуаціях, виділених на цій підставі, у першу чергу спрямовані на вирішення завдань щодо встановлення правомірності або неправомірності прийнятих службовими особами рішень або здійснених діянь. У таких випадках типовими можуть бути ситуації, коли ревізією встановлено факти порушень при використанні бюджетних коштів, іншого державного або комунального майна, але є суперечливі відомості щодо правомірності відповідних дій.

Різновидами типових слідчих ситуацій, виділених на підставі даних про спосіб злочину, можуть бути: а) встановлено факт подання до державного органу, фонду неправдивої інформації (документів) з метою одержання бюджетних коштів; б) встановлено факт перерахування бюджетних коштів на рахунки фіктивного підприємства (підприємств); в) встановлено факт незаконного відчуження державного або комунального майна; г) встановлено факт завищення ціни (обсягу) товарів, робіт, послуг, придбаних за державні кошти; ґ) встановлено факт складання та підписання фіктивних актів виконаних робіт за державні кошти та інші.

Повнота інформації про причетних до злочину осіб в окремих криміналістичних методиках є найбільш розповсюдженою підставою для типізації слідчих ситуацій. Водночас для категорії службових злочинів, якими у більшості є злочини в бюджетній сфері, цей критерій як раз не є найбільш вагомим, оскільки коло осіб, котрі могли вчинити злочин, як правило, обмежене та відоме із самого початку кримінальної процесуальної діяльності. Тому в методиках розслідування таких злочинів більшого значення набуває з'ясування питання не про встановлення особи невідомого злочинця, дані про якого обмежені, а про службовий статус підозрюваних, обсяг їхніх повноважень, причетність відомих осіб із кола запідозрених до певних дій, встановлення співучасті та ролі кожного зі співучасників у вчиненні злочину. Цей компонент дає можливість виділяти типові слідчі ситуації: а) є дані про те, що злочин вчинено одним або кількома з відомих громадян, однак недостатньо відомостей про той факт, хто саме з них є учасниками злочину; б) є достатні дані про вчинення злочину певною особою у співучасті, проте співучасники невідомі; в) є достатні дані про вчинення злочину групою осіб, але не встановлена роль кожного тощо.

У свою чергу, ситуації, що характеризуються суттєвою обмеженістю відомостей про запідозрених осіб, є типовими для початкового етапу розслідування шахрайського заволодіння бюджетними коштами «ззовні», тобто з боку службових осіб – суб'єктів підприємницької діяльності та фізичних осіб – підприємців, особливо при використанні в механізмі посягання фіктивних підприємств і підставних осіб. У таких випадках типовими є ситуації, коли встановлено факт подання до державного органу, банку або фонду неправдивої інформації з метою одержання державних коштів, відчуження державного або комунального майна, однак дані про осіб, які вчинили такий злочин, обмежені, або встановлено факт обманного заволодіння державними коштами, іншим майном, але дані про злочинців обмежені.

Повнота інформації про предмет посягання має принципове значення, у першу чергу, в комплексних методиках розслідування, до складу яких входять так звані «предметні» злочини (наприклад, нецільове використання бюджетних коштів, шахрайство з фінансовими ресурсами та інші), коли встановлення складу злочину залежить від ознак предмета. У таких випадках доцільно виділяти типові слідчі ситуації, перш за все, на основі інформаційних компонентів про юридичну природу предмета посягання та його розмір. Зокрема, юридичне визначення понять «бюджетні кошти», «державні кошти», «приватизаційні документи», «доходи, одержані злочинним шляхом», «державне (комунальне) майно», «кошти, призначені для виплати заробітної плати, стипендії, пенсії та інших встановлених законом виплат», а також встановлення щодо окремих складів злочину обов'язкового розміру предмета посягання вимагають чіткого з'ясування і доказування наявності їхніх ознак у конкретному кримінальному провадженні. Проте досить часто при розслідуванні злочинів у бюджетній сфері складаються ситуації обмеженості або суперечливості даних про зазначені вище ознаки, що, у свою чергу, вимагає від органу досудового розслідування постановки та вирішення конкретних завдань. У зв'язку з цим в окремих методиках формуються відповідні типові слідчі ситуації, наприклад: встановлено зловживання під час витрачання коштів установи, фонду, але недостатньо даних про юридичну природу і / або розмір предмета посягання.

Наявність і повнота інформації про взаємні зв'язки злочинів різних видів у межах технології злочинної діяльності також може бути використана як підстава типізації слідчих ситуацій у комплексних методиках розслідування. Під час досудового слідства про взаємопов'язані комплекси злочинів нерідко кримінальне провадження починається за ознаками одного або кількох злочинів у ситуаціях інформаційної недостатності про обставини інших деліктів. Тому для відповідних методик типовими виступають ситуації, коли є достатньо даних про обставини допоміжних злочинів при дефіциті інформації про головний або обмежені відомості про всі чи деякі допоміжні злочини, або інші можливі сполучення компонентів.

Блок ситуацій Б «Характеристика стану розслідування» включає типові слідчі ситуації залежно від: а) джерела інформації про подію, що може виявитись злочинною; б) ступеня поінформованості запідозрених осіб про виявлення ознак злочину (наявність або відсутність фактору раптовості); в) наявності протидії розслідуванню; г) позиції сторони захисту щодо повідомленої підозри. Такі ситуації можуть бути виділені як для початкового, так і для наступного етапів розслідування.

Так, характеристика джерел інформації про подію, що може виявитись злочинною, тобто даних, що свідчать про наявність у виявленому діянні ознак злочину, може мати значення головним чином із точки зору можливостей суб'єктів, котрі виявили відповідну подію. Саме ця підстава відноситься до числа найбільш уживаних для типізації слідчих ситуацій у методиках розслідування службових викрадень та інших економічних злочинів, у тому числі і тих, що вчиняються в бюджетній сфері [7, с. 214–229; 8, с. 50–184]. У зв'язку з відсутністю в новому КПК України стадії порушення кримінальної справи типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування мають бути визначені відповідно до типових джерел інформації – підстав для початку досудового розслідування. Щодо злочинів, що стосуються предмета даного дослідження, найбільш вагомими в цьому сенсі є результати діяльності контролюючих органів (перш за все, Держфінінспекції) і оперативних підрозділів. Якість і повнота одержаних цими органами та підрозділами інформації має суттєве процесуальне і тактичне значення з точки зору виникнення завдань розслідування та засобів їх вирішення на початковому етапі. Тому в окремих методиках виділяють такі типові слідчі ситуації: а) досудове розслідування розпочато на підставі матеріалів, представлених контролюючими підрозділами; б) досудове розслідування роз-

почато на підставі матеріалів, наданих суб'єктами оперативно-розшукової діяльності; в) досудове розслідування розпочато прокурором внаслідок проведеної перевірки законності певних дій службових осіб тощо.

Фактором, який доповнює вищевказану підставу виокремлення типових слідчих ситуацій, є ступінь поінформованості запідозрених осіб про виявлення ознак злочину. Він має принципове значення в аспекті обрання напрямів розслідування через наявність або відсутність раптовості слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших дій. Такі ситуації є типовими для методик розслідування найбільш небезпечних і резонансних злочинів у бюджетній сфері, зокрема, шахрайств і службових викрадень в особливо великому розмірі, хабарництва, у тому числі вчинених організованими групами, злочинними організаціями. У таких методиках слідчі ситуації можуть бути типізовані залежно від того, чи відомо учасникам злочинної діяльності про викриття самого факту посягання, а також чи було закінчено всі дії в межах злочинного умислу. Прикладами такого підходу можна вважати типові слідчі ситуації: а) причетним до злочину особам відомо про виявлення правопорушення правоохоронними органами, всі дії в межах злочинного умислу доведено до кінця або перервано; б) усім або деяким причетним до злочину особам (членам групи) невідомо про виявлення їхньої діяльності, яка повністю не припинена.

Наявність складних форм протидії розслідуванню більш характерна для службових злочинів корупційної спрямованості, викрадень, вчинених організованими групами та злочинними організаціями, й інших посягань, що характеризуються наявністю корумпованих зв'язків. У відповідних методиках розслідування виникає потреба у виділенні типових слідчих ситуацій залежно від цього компонента задля забезпечення правильного вибору алгоритмів діяльності слідчого за наявності відомостей про певні форми протидії.

Позиція сторони захисту щодо повідомленої підозри є найбільш розповсюдженою підставою для типізації слідчих ситуацій наступного етапу розслідування. Зокрема, виокремлюють ситуації, коли підозрюваний повністю визнає вину та співпрацює зі слідством або не визнає своєї вини повністю чи частково. Для кожної з цих ситуацій можливі різні варіації обставин. Наприклад, у першій можуть окремо виділятись випадки наявності у слідчого даних про самообмову, намагання «вигородити» співучасників, приховати факти вчинення інших злочинів тощо, а в інший – типові аргументи та варіанти дій щодо заперечення вини.

Підсумовуючи, відзначимо, що типова слідча ситуація може бути визначена як сформульована на підставі аналізу практики розслідування певної категорії злочинів абстрагована штучна модель, яка відображає стан наявної у слідчого інформації про обставини злочину й обстановку, що склалась на відповідному етапі розслідування. Типізація слідчих ситуацій під час формування методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України, можлива за умови виділення інформації про окремі елементи найбільш значущих і таких, що часто зустрічаються, інформаційних компонентів: а) про окремі обставини злочинної діяльності (особу, котра вчинила злочин, спосіб, сліди злочину, предмет посягання і розмір заподіяної злочином шкоди, зв'язки з іншими злочинами); б) про найбільш значущі обставини розслідування (стан доказової бази, можливості слідства, лінію поведінки підозрюваних та інших учасників розслідування, сторонніх осіб, котрі намагаються втручатись у процес розслідування).

Розглянуті фактори застосування ситуаційного підходу є підґрунтям для формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України.

Список використаних джерел

1. Волчецкая Т. С. Криминалистическая ситуалогия : монография / Т. С. Волчецкая ; [под ред. проф. Н. П. Яблокова] ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова ; Калининград. гос. ун-т. – М., 1997. – 248 с.

2. Герасимов И. Ф. Криминалистическая тактика и следственные ситуации / И. Ф. Герасимов // Теоретические проблемы криминалистической тактики : межвузовский сб. науч. тр. – Свердловск : Свердл. юрид. инст-т, 1981. – С. 13–18.

3. Драпкин Л. Я. Основы теории следственных ситуаций / Л. Я. Драпкин. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1987. – 168 с.

4. Клочков В. В. Проблемы теории следственной ситуации / В. В. Клочков // Следственная ситуация : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступлений, 1984. – С. 74–79.

5. Копылов И. А. Следственная ситуация и тактическое решение : учеб. пособ. / И. А. Копылов. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1988. – 24 с.

6. Селиванов Н. А. Советская криминалистика: система понятий / Н. А. Селиванов. – М. : Юрид. лит., 1982. – 152 с.

7. Аркуша Л. І. Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування : монографія / Аркуша Л. І. – О. : Юрид. л-ра, 2010. – 376 с.

8. Гарбуз Г. С. Методика по расследованию присвоения или растраты, совершаемых в бюджетной сфере : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.09 / Гарбуз Григорий Сергеевич. – Красноярск, 2007. – 233 с.

Надійшла до редколегії 05.11.2013

СТЕПАНЮК Р. Л. СИТУАЦИОННЫЙ ПОДХОД В ФОРМИРОВАНИИ МЕТОДИК РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СОВЕРШЕННЫХ В БЮДЖЕТНОЙ СФЕРЕ УКРАИНЫ

Проведён анализ научных подходов к определению понятия типичной следственной ситуации. Предложено её авторское определение. Указаны основные информационные компоненты, которые могут быть использованы для типизации следственных ситуаций при формировании частных методик расследования преступлений, совершённых в бюджетной сфере Украины. Определены возможные типичные следственные ситуации, которые могут быть выделены на начальном и последующем этапах расследования указанных преступлений.

Ключевые слова: *криминалистическая методика, следственная ситуация, типичная следственная ситуация, бюджетная сфера, преступления в бюджетной сфере.*

STEPANJUK R. L. THE SITUATIONAL APPROACH IN FORMING OF METHODS OF INVESTIGATING CRIMES COMMITTED IN THE PUBLIC SECTOR OF UKRAINE

The article presents an analysis of scientific approaches to the definition of a typical investigatory situation. Author proposed his own definition of it as abstracted artificial model formulated on the basis of studying the practice of investigation certain categories of crimes that displays the state of the information available to investigators about the circumstances of the crime and the situation prevailing at a particular stage of the investigation.

It is noted that during the formation of particular methods of investigation of crimes committed in the public sector of Ukraine two groups of components: information on the particular circumstances of criminal activities and information about the most important circumstances of the investigation may be used for typization of investigatory situations. In this regard, the possible typical situations can be allocated for the initial and subsequent stages of the investigation of these crimes.

In particular, it was allocated an investigative unit of typical situations, «Characteristics of the circumstances of the crime», that include the situations, differentiated according to completeness of information that investigator has on the modus operandi of the crime, the offender, the subject of abuse, there are several inter-related crimes committed by criminal purpose. At the same time, the unit «Characteristics of the state of the investigation» includes the typical investigatory situations allocated depending on the source of information about the criminal event, the presence or absence of the element of suddenness, countering the investigation, the position of the defense at the announcement of suspicion.

Author underlines that a situational approach is the basis for the formation of specific recommendations for the investigation of crimes committed in the public sector in Ukraine.

Keywords: *criminalistic methods; investigatory situation, typical investigatory situation; public sector; crimes in the public sector.*